

הקראים והמזרח

מגמות בחקר הקראים והקראות

חגי ברשמי

אין זו הפעם הראשונה שמוקדה של חוברת "פעמים" הוא עדת היהודים הקראים – הדבר נעשה כבר באופן חלקי בחוברת 32 (תשמ"ז) שבה היו הקראים מוקד עיקרי אבל לא יחיד, והוא נעשה באופן מורחב בחוברת זו.¹ אין ספק שהנושא ראוי למחקר ולהעמקה. במסת פתיחה קצרה זו אני מתכוון להתרכז בשני עניינים: א – מקומם של הקראים בתחומי עיסוקיו של מכון בן-צבי;² מאחר שהגדרת שיוכן של קהילות ישראל³ קשורה בדרך כלל באזורים גיאוגרפיים מסוימים או במרחבים תרבותיים שקווי תיחומם גיאוגרפיים, פיזורם של הקראים במרחבים שונים זה מזה מצריך לכאורה הסבר של הגדרתם כעדה. ב – סקירה קצרה של כמה מהמגמות העיקריות בחקר הקראות בעת החדשה (במאות הי"ט והכ"א).

הקראים במסגרת קהילות ישראל במזרח

אפשר לומר שתוכנה של פעמים 32 היה בבחינת רמז לעמדה עקרונית שלא נאמרה שם במפורש. חמישה מתוך שישה מאמרים בחוברת עוסקים בקראים בארץ ישראל או במצרים (או בצאצאיהם שנדדו מערבה) ואחד דן ביחס בין לשון הקראים במזרח אירופה לבין לשונות תורכיות. העמדה העקרונית שניתן היה להסיק מן החוברת היא שהקראים שייכים על פי כל קנה מידה אפשרי לקהילות ישראל במזרח; בנקודה זו ראוי כמסתבר להגדיר את הקהילות הללו, שהן ההקשר הרחב שבו אני מציע לשבץ את חקר הקראים. דומה שההגדרה הגאוגרפית לא תצלח, משום שהיא רופפת למדי, ועדיף להשתמש בהגדרה תרבותית, אף על פי שגם היא עלולה להיות פשטנית או כוללנית מדי. ובכן, לעניינינו נאמר שההגדרה נובעת מן ההקשר התרבותי שבו חיות קהילות אלה. מרכיב חשוב, אולי מכריע, בשיקול ההקשר התרבותי הוא הלשון, והדבר חשוב במיוחד בנוגע לקראים, משום שמחמת ייחודם ההלכתי, או שנוגתם ההלכתית, הם נידונים בדרך כלל דווקא

- 1 בתוכניתה של המערכת להקדיש גם את החוברת הבאה למוקד זה.
- 2 יש החושבים בטעות שהקראים מעניינים את מכון בן-צבי על שום יחסו המיוחד של הנשיא המנוח אל השומרונים, ואינני רואה צורך לדון כאן בשיבוש זה.
- 3 כגון "אשכנזים", "קהילות ישראל במזרח" וכדומה. אין צריך לומר שאין איש מערער על שיוכם של הקראים לקהילות ישראל.

בהקשר כזה תוך התעלמות מן ההקשר התרבותי הרחב יותר. מקובל למדי לחלק את תולדות ישראל על פי תקופות וגם על פי אזורים גאוגרפיים. הקראים נתפסים כעומדים בשוליים של החלוקות האלה, והם נתפסים בעיקר בהקשר של ימי הביניים, ונידונים בשני מעגלים גאוגרפיים שלכאורה אין קשר ביניהם: האחד, ארצות האסלאם, בעיקר במזרחו של אגן הים התיכון (ובימי הביניים גם בספרד המוסלמית, ספרד הנוצרית וצפון אפריקה), והאימפריה הביזנטית של ימי הביניים, אף היא אזור ים תיכוני מזרחי מובהק מבחינת תרבותו ולשונו היוונית (ששימשה את כל היהודים תושבי האימפריה ובכללם הקראים), והשני הוא מזרח אירופה. על פי המושגים הרווחים והמקובלים, מזרח אירופה שייכת כמובן לחוג התרבות האשכנזית, אולם ההקשר התרבותי שבו התקיימו ופעלו הקראים, על ההיבט הלשוני שבו, מאפשר לנו להגדיר אותם כקהילה מזרחית. ובכן, בארצות ערב דיברו וכתבו הקראים ערבית, כמוהם כשאר היהודים, והשאירו לדורות הבאים מורשת נאה של יצירה בלשון זו: ספרות נרחבת למדי בתחומי פרשנות המקרא, ההגות הדתית, ההלכה הקראית וחקר הלשון העברית. ביחס למשקלם המספרי של הקראים, שאותו אנו יכולים רק לשער במונחים יחסיים, אבל הם בוודאי היו מיעוט ביחס לרביניים, ממדיה של היצירה הזו מרשימים בהחלט. מורשת ספרותית זו נשמרה היטב, ואף הועתקה שוב ושוב במשך מאות שנים.⁴ במונחים השוואתיים אפשר להגדיר את העיסוק ביצירה זו כהמשך חייה של הערבית־היהודית "הקלסית", של ימי הביניים, עד העת החדשה.⁵ בביזנטיון דיברו הקראים יוונית, ושילבו מעט ממנה בכתביהם העברית; כשבאו למזרח אירופה הביאו איתם את הלהג התורכי שבו דיברו בקרים,⁶ שממנה היגרו כנראה לליטא ולמזרח פולין. בזה דומים הקראים למגורשי ספרד ופורטוגל שלקחו איתם את לשונותיהם, הקסטיליאנית והפורטוגלית, לכל מקום שאליו הלכו, בדרום אירופה ובמערבה, באימפריה העות'מאנית וביבשת אמריקה, וכך נשתמרו כקהילה מובחנת היטב מבחינת תרבותם, והריהם "ספרדיים" בכל העולם. על דרך ההכללה אפשר לומר שמי שמעוניין בקהילות ישראל במזרח בימינו ממש, אינו חוקר אותן, ברוב המקרים, במקומות מושבותיהן המקוריים, משום שאותן קהילות עקרו מהם. הוא חוקר אותן כקבוצות בעלות זהות מובחנת ששורשיה במקום מוצאן הראשון, כגון היהודים הספרדים והפורטוגלים במערב אירופה ובחצי הכדור המערבי, או כמו קהילות יוצאי עירק בהונג קונג או בלונדון. מבחינה זאת קראי קרים, פולין וליטא, הם קהילה מזרחית;

- 4 אין טעם למנות כאן את כל כתיבי היד של הספרות הקראית הקלסית שהועתקו בערבית־יהודית במצרים, בסוריה, בארץ ישראל ובעירק למן המאה ה־11 עד המאה ה־17 – הם רבים למדי.
- 5 מבחינה זו אפשר להשוות את מעמד הערבית אצל הקראים למעמדה אצל יהודי תימן – ראו בלאו. אם מנסים להחיל על הקראים את ההצעה שהציע בלאו בעניין התימנים, אפשר לטעון שהמספר הגדול יחסית של העתקות חיבוריהם של יפת בן עלי, סלמון בן ירוחים וישועה בן יהודה (בסדר הזה) שנעשו בסוף ימי הביניים, יש בו כמין ראיה שהלשון הערבית של החיבורים הללו שימשה למחברים המאוחרים דגם לחיקוי.
- 6 הדברים מנוסחים כאן בצורה כוללת, פשטנית כלשהו. לניתוח מפורט של הלהגים התורכיים השונים ששימשו לקראים בקרים ובמזרח אירופה ראו שפירא.

הוא הדין כיום גם לגבי רוסיה. אמנם חלק ניכר מהקראים במדינות אלה זיהו את עצמם במידה גדלה והולכת כקבוצה אתנית נפרדת ששורשיה התרבותיים הם תורכיים-פגאניים. זוהי תופעה מעניינת כשלעצמה, אלא שהיא חורגת ממסגרת דברינו כאן.

מגמות עיקריות בחקר הקראות בעת החדשה (במאות הי"ט והכ')

בדברים דלהלן איני מתכוון להקיף את המחקר שנעשה על הקראים בכלל, ולמנות ולסקור את כל הפרסומים, ואפילו לא את מה שנעשה במאה הכ' בלבד כי רב הוא⁷ – אני מבקש להתוות כאן כמה קווים כלליים, שאינם מציירים בהכרח תמונה כוללת וממצה, והם משקפים מן הסתם את טעמי ואת התעניינותי האישית.⁸ ביתר דיוק, משקלם של פרסומי מקורות ומחקרים פילולוגיים בדיון שלהלן גדול ממשקלם של תחומים אחרים.

ראשיות ותגליות

עד סוף המאה הי"ט התעשרו כמה מן הספריות הגדולות באירופה באוספים קראיים חשובים – הַחֵל במצווה שלמה מונק, שהעשיר את הספרייה הלאומית בפריס במספר ניכר של כתבי יד קראיים שהביא איתו מן המזרח בשובו משליחותו בעניין עלילת דמשק (1840); אפשר להניח שמקור כתבי היד הללו היה בבית הכנסת הקראי בקהיר (יש לזכור שזמן קצר קודם לכן הועבר לקהיר אוסף הספרים של הקהילה הקראית בדמשק). אוסף זה שימש בסיס לפרסומים הראשונים של מקורות קראיים בידי חוקרים צרפתיים ואחרים, כגון בֶּרְדֵּס, אשר כבר בשנת 1846 פירסם את הקדמת יפת בן עלי לתהלים ופירושו למזמורים א'-ב'.⁹

אוסף גדול בהרבה הגיע לספרייה הקיסרית בפטרבורג, בעצם בשני שלבים, מידי

7 ביבליוגרפיה מקיפה של כתבי הקראים והמחקרים עליהם הושלמה לאחרונה על ידי ד"ר דוב וולפיש מאוניברסיטת טורונטו, והיא כוללת אלפי פריטים. היא תתפרסם בעתיד הקרוב על ידי מכון בֶּרְדֵּס, ותיתן בלי ספק תמונה נאמנה של חקר הקראים לדורותיו; וראו להלן הערות 15, 24, 45.

8 בשנת 1989 פירסם דניאל י' לסקר מאמר (ראה ברשימת הקיצורים להלן) שבו חילק את ההתייחסות לראשית הקראות לשלוש גירסאות, אשר השתיים הראשונות שבהן מתבטאות בעיקר בחיבורים מימי הביניים (או המשכייה בימינו): (A) הגירסא הרבנית, (A), הרואה את ראשית הקראות בימי הביניים כסכסוך קהילתי; הקראית (B), הקובעת ראשית זו בימי הבית השני בפולמוס עקרוני (לאמיתו של דבר רווח גם התיאור המקדים את ראשית הפולמוס עד ירבעם בן נבט); ואמצעית (C), המשותפת לרוב החוקרים בימינו (לא לכולם!). נראה לי שבחלוקה זו אני מוצא את עצמי בחברה טובה, בקבוצה C. בדיקת החיבורים והמחברים שמביא פרופ' לסקר מגלה שרוב מכריע של החוקרים בקבוצה זו הוא יהודי, וגם בזה יש עניין.

9 ראו ברדס, תהלים א-ב. בשנת 1861 פירסם ברדס את כל תרגום יפת לתהלים, ולבסוף בשנת 1884 את פירושו לשיר השירים (ראו ברדס, שיר השירים). יש להעיר שעניינם של חוקרי קראות לא-יהודיים באירופה שלפני המאה הי"ט היה קשור בעיקר בתאולוגים פרוטסטנטים שראו בקראות מעין מקבילה לפרוטסטנטיות. תערובות דומות של התעניינות מחקרית, מניעים אידאולוגיים והתייחסות רומנטית כלשהי לקראים, אפשר למצוא בגישתם של חוקרים יהודים בגרמניה במחצית הראשונה של המאה הי"ט. על הקבלות חלקיות לתופעה זו בין חכמים יהודיים במזרח אירופה ראו להלן.

של פירקוביץ', העסקן והאספן הקראי הנודע. האוסף השני שלו, אולי האוסף הגדול בעולם ומעולם של כתבי יד יהודיים, הגיע לידי הספרייה בשנת 1873;¹⁰ חלקים מהאוסף עשו להם שם עוד קודם לכן, כפי שאזכיר בהמשך דבריי. ברוסיה הצטברו עוד אוספים, בעזרתם של אספנים שונים, והנודע והחשוב שבהם לענייננו הוא אוסף כתבי היד של "המוזיאון האזיאטי", כיום המכון המזרחני של האקדמיה הרוסית, בפטרבורג.

אספן אחר וסוחר, המומר משה שפירא, העשיר את המוזיאון הבריטי בשנות השבעים המוקדמות של המאה הי"ט במספר רב של כתבי יד קראיים שרכש במקומות שונים במזרח. צרורות קטנים יותר ממקורות שונים הגיעו לספריות אחרות באנגליה, לאוקספורד ולקיימברידג', וביחד עם האוסף שבמוזיאון הבריטי (כיום הספרייה הבריטית) שימשו בסיס למהדורות של חיבורים חשובים.¹¹

היתה זו אפוא התקופה של ראשית החשיפה במערב של מקורות גדולים וחשובים. אמנם ברוסיה החלה תקופה זו עוד קודם לכן, אולם קודם שאבאר עניין זה אעיר על הבדל חשוב בין תהליך חשיפת המקורות במערב אירופה לבין התהליך הזה במזרח: במערב התרחש תהליך זה כחלק מחכמת ישראל (Wissenschaft des Judenthums) של גרמניה וצרפת או סעיפיה הדומים לה באנגליה; הקראים, בעיקר אלה של ימי הביניים, נחשבו כתופעה היסטורית (או תרבותית) יהודית הראויה לשמש מושא למחקר, ולא נבדלו לעניין זה מכל תופעה אחרת. שונה היה המצב במזרח אירופה. שם היו הקראים ישות חברתית חיה, עם שאיפות פוליטיות ותרבותיות משלה, שדווקא באמצע המאה הי"ט היו עניין לפולמוסים חריפים ביותר שהיו קשורים בחלקם בפעילותו המחקרית, האמיתית או המדומה, של אברהם פירקוביץ'. נוסף לזה הפך העניין הקראי לחלק מן הפולמוס סביב ההשכלה במזרח אירופה. רבים מן המשכילים אהדו את העניין הקראי, מתוך התנגדות ליהדות הרבנית המושתתת על התלמוד, ומתוך איזו ראייה רומנטית של הקראות כמייצגת יהדות מקורית יותר. זהו הרקע המורכב והמסובך לפעילותו המחקרית החשובה של שמחה פינסקר ואברהם אליהו הרכבי.

פינסקר, שהתעניין בתחומים שונים של מדעי היהדות, ובמיוחד בענייני מסורה ולשון, טיפח יחסי ידידות עם פירקוביץ' כבר באמצע המאה הי"ט; אמנם, פרסומו החשובים ראו אור עוד לפני התגבשותו הסופית של אוסף פירקוביץ', שכן פינסקר קרא חלק מן המקורות שפירסם עוד במקומות שימורם הקודמים, בקרים או באודסה. השגו החשוב היה בחשיפת אישים קראיים חשובים מימי הביניים וחיבוריהם, בתחומי המקרא, חקר

10 פירקוביץ' רכש כתבי יד רבים בגניזות שונות בבתי כנסת קראיים ואחרים. מקור חשוב ביותר של כתבי יד מזרחיים באוספיו היה גניזת בית הכנסת הקראי בקהיר, שהיתה ככל הנראה דומה בגודלה לגניזה של בית הכנסת הרבני שם (בית הכנסת "בן עזרא", ראו להלן). בשונה מהגניזה הרבנית, בגניזה הקראית היה כנראה מספר קטן ביחס של תעודות היסטוריות ועיקרה היה ספרותי, מכל הסוגות הקיימות, פרשנות מקרא, הלכה, לשון, גות דתית וכל כיוצא בהם, מאת מחברים קראים ורבניים, ובתחומי המדע והפילוסופיה גם ממחברים לא יהודיים. חלקים אחרים באוספי פירקוביץ' הגיעו מתורכייה וממזרח אירופה וכוללים אלפי תעודות כאלה, שמהן פירסם י' מאן, ראו להלן.

11 כגון פירוש יפת לדניאל, ראו מרגליות.

הלשון העברית, ההגות הדתית והפיוט.¹² למרות מגרעותיהם של חיבורי פינסקר (בעניינים כרונולוגיים, וזיהוי אישים וכדומה פינסקר קיבל גם את ממצאיו של פירקוביץ' בלי פקפוק), הם היו במשך כמה דורות ציון דרך ונקודת מוצא בחקר הקראות.

שונה היה סיפורו של אברהם אליהו הרכבי. הרכבי היה ספרן בספרייה הקיסרית בפטרבורג והיה אחראי על כתבי היד העבריים שם; בתפקיד זה הוא בדק את האוספים שהספרייה רכשה מיורשי פירקוביץ'. האוספים הללו כללו גם טקסטים שאינם קראיים והעתקותיהם, ביניהם יש להזכיר במיוחד העתקות קדומות ביותר של המקרא. בדומה לממצאים האפיגרפיים של פירקוביץ', גם אוספי כתבי היד הפכו עד מהרה למוקד של ויכוחים מדעיים סוערים באשר למקורותיהם, או אמיתות תאריכיהם. הרכבי, יחד עם חוקרים אחרים (כגון הרמן שטראק) חשד שפירקוביץ' שינה נתונים בכתבי היד, בעיקר קולופונים, כדי לעשותם עתיקים יותר. בין כך ובין כך נעשה הרכבי מעורב במחקרם ובפרסומם של כתבי יד מהאוספים האלה ואוספים אחרים שהגיעו לספרייה בתקופת עבודתו בה (כגון אוסף אנטונין).

הפולמוסים האמורים במזרח אירופה שככו במידת מה לקראת סוף המאה הי"ט. נושאים אחרים תפסו את מקומם בראש סדר היום היהודי שם, ובראשם תנועת "חיבת ציון" והתנועה הציונית לאחר מכן, וההיבט הציבורי של הנושא הקראי הצטמצם.

במהלך המאה הי"ט, עד מפנה המאות הי"ט והכ', עבר חקר הקראים כברת דרך ארוכה: מחברים חשובים בתחומים מגוונים של היצירה הדתית נחשפו וחלק מחיבוריהם נדפסו.¹³ כמו כן התבהרה במידה ניכרת הכרונולוגיה הקראית, בעיקר זו של ימי הביניים, שהכרונולוגיות הקראיות הטילו בה ערבוביה גדולה. הוודאות בהשגי המחקר בתחום גדלה עד כדי כך שהחוקר החשוב שמואל א' פוזננסקי, שפירסם מחקרים חשובים רבים על הקראים,¹⁴ הקדיש חלק ניכר מעבודתו לסיכומים אנציקלופדיים על הקראים (למשל באנציקלופדיה "אוצר ישראל", או *Jewish Encyclopaedia*). במהלך עשרים השנים האחרונות לחייו שקד על "אנציקלופדיה לאישים קראים", שלא זכה להשלימה ולהוציאה לאור.¹⁵

רושמה של גניזת קהיר על חקר הקראות

לקראת סוף המאה הי"ט נוסף גורם חדש לתמונת המחקר של מדעי היהדות, בעיקר לגבי ימי הביניים. "גילויה" של גניזת קהיר (1896), שנמצאה בבית הכנסת "בן עזרא",

- 12 פרסומו החשוב ביותר הוא ליקוטי קדמוניות.
- 13 כמה מהדורות של חיבורים חשובים יצאו לאור גם בידי קראים, בעיקר בידי פירקוביץ' בגאולאו שבקרים (הידועה כיום יותר בשמה הרוסי יִבְפֵטוֹרְיָה), ובמרכזים קראיים אחרים באוקראינה או בווינה. כמה מהם נדפסו בהדפסה חוזרת בידי עדת הקראים בישראל.
- 14 כגון פוזננסקי, יריבים.
- 15 במכון בֶּרֶצֶבִי מְכִינִים מהדורה מעודכנת של האנציקלופדיה מכתב היד השמור בארכיון פוזננסקי, במחלקת כתבי היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

שינה את תמונת מדעי היהדות שינוי ניכר מאוד, שינוי שהשפיע עמוקות על מחקרו של תחום זה במשך כל המאה העשרים, ובכלל זה על מחקר הקראות.¹⁶

פרסום חשוב שנחלק בין סוף המאה הי"ט וראשית המאה הכ' היה ספר המצוות של ענן. הרכבי פרסום קטעים מתוך דפים שהגדירים במעורפל כדפי גניזה,¹⁷ ושכטר¹⁸ פירסם קטעים ממנו מתוך דפים שהביאם מקהיר לקיימברידג' כשייכים לגניזה המפורסמת מבית הכנסת בן עזרא. חלק ניכר מן הקטעים נובע, ככל שעלה בידי לראות, מאותו כתב יד עצמו. לפרסום זה היו השלכות חשובות לתולדות חקר הקראים עצמו, ואחרות שעניינן בעיקר להערכת הגניזה וחשיבותה לחקר תולדות ישראל בימי הביניים בכלל וחקר הקראים בפרט. מן ההיבט הראשון החשיבות היתה בזה שהציבה את אישיותו של ענן במקום מרכזי בתולדות הקראות, ודבר זה השתלב עם מגמתם של הקראים עצמם במשך מאות שנים, אף על פי שמצד העובדות ההיסטוריות כמות שהן ספק אם יש בסיס לתיאור כזה של ענן.¹⁹ מן ההיבט השני אפשר לציין שפרסומים אלה עזרו לקשור את פירקוביץ' עם גניזת בן עזרא למשך מאה שנים כמעט, וחוקרים שונים התאמצו למצוא הסברים להבדלים בין אופי הקטעים באוסף פירקוביץ' ואלה שבאוספי הגניזה, שהרי מקרה ספר המצוות לענן הוכיח, לשיטתם, שיש מקרים שבהם קטעים מאותו חיבור נתפורו בין שני האוספים. רק לקראת סוף המאה העשרים התברר כמעט בוודאות, ועכשיו בוודאות גמורה, שפירקוביץ' עצמו לא הוציא דבר מגניזת בן עזרא, אך ייתכן בהחלט ששכטר (על פי התבטאויות שלו עצמו במכתביו) הוציא קטעים מגניזת בית הכנסת הקראי בקהיר.²⁰

בכל מה שנאמר על ספר המצוות של ענן אין כדי ביטול החשיבות של גניזת בן עזרא לחקר הקראים – אדרבה, בין כל הסוגיות ההיסטוריות החשובות שהאירה אותן הגניזה המפורסמת לא נפקדו הקראים. אוספי הגניזה, יהיה מקור המסמכים בהם אשר יהיה, העשירו הרבה את ידיעותינו על הקראים, הן בעניין היחסים ביניהם לבין הרבניים בארצות האסלאם בימי הביניים והן בתולדותיהם הם עצמם, במסמכים ציבוריים הנוגעים לקהילה ובמסמכים אישיים, כגון כתובות, מכתבים ועוד. מבחינה זאת אין ערוך לתרומתה של הגניזה להכרת תולדותיהן של קהילות ישראל בארצות האסלאם בימי הביניים, כידוע.

16 על פי הגדרתה לא כללה הגניזה חיבורים שלמים אלא קטעים של ספרים בלויים, וכן אלפים רבים של תעודות בעלות תוכן שונה וממקומות מוצא שונים. הממצאים מן הגניזה הועברו לספריות שונות בעולם. הריכוז הגדול בעולם נמצא בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' שבאנגליה; הוא הועבר לשם בזכות מאמציהם של ש"ז שכטר וצירלס טיילור ולפיכך נודע בשם אוסף טיילור-שכטר – ראו רייף (עם תיעוד עשיר ורשימות ביבליוגרפיות מוערות). האוסף השני בחשיבותו שמור בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק (JTS).

17 הרכבי (זהו כנראה פרסום דחוי שהיה מתוכנן עוד במאה הי"ט).

18 שכטר. שכטר ביקר בבית הכנסת הקראי בקהיר, ואין זה מן הנמנע שמוצאם של חלק מהקטעים שפירסם היה משם, וראו להלן.

19 ראו בן-שמאי, ענניים.

20 במכתב שכתב שכטר מקהיר (ינואר 1897) הוא מוכיר שביקר ב"Genizas" בלשון רבים (כנגד "Geniza" the" כ"י ביחיד וביידוע), וזה אולי רמז לביקורו גם בגניזה הקראית. המכתב שמור באוניברסיטת קיימברידג', כ"י 3416 (E) 6463 Add. הוא נידון בהקשר רחב יותר על ידי בן-שון, עמ' 59-60; וראו רייף, עמ' 22.

ומבחינה זאת נידונו הקראים במחקריהם של גדולי חוקרי הגניזה במאה העשרים, יעקב מאן (ראו להלן)²¹ וש"ד גויטיין,²² כחלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה היהודית. גם מחקרו רבי ההקף של משה גיל, המבוססים על הגניזה, העשירו את ידיעותינו על הקראים.²³

פרסום הטקסטים הגדולים

המחצית הראשונה של המאה העשרים היא תקופת הטקסטים: היא מתאפיינת בפרסום מקורות חשובים וגדולים, ויש לומר דרך כלל שחלק ניכר מחיבורים אלה חשיבותם חורגת הרבה מעבר לעניין הקראי, והם שייכים לתשתית של התרבות היהודית בימי הביניים. עובדה זו צריכה להיות לנגד עינינו תמיד בבואנו לעסוק בתולדות היצירה הקראית בימי הביניים. כך הדבר למשל בתולדות הבלשנות העברית (החיבורים הדקדוקיים וגם המילונות) שבה יש לקראים תרומות חשובות; חיבורו הגדול של קרקסאני (הנוכח בסמוך להלן) וכן "אשכול הכופר" ליהודה הדסי (מן המאה השתים-עשרה), שהם מקורות חשובים ביותר לתולדות האמונות והדעות ולתולדות הכיתות בישראל בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים. והוא הדין בפרשנות המקרא הקראית, שמילאה תפקיד מעורר וממריץ בהתפתחות סוגה זו בספרות היהודית בימי הביניים בכללותה. עוד יש להדגיש שחלק ניכר מן הפרסומים, ואפשר אף רובם, היה מבוסס על כתבי יד השמורים ברוסיה, בעיקר באוספי פירקוביץ', ובלא האוספים הללו היה מראה מחקר הקראות עד היום שונה מאוד. אחרי הקמת ברית המועצות הלכו ונסגרו בהדרגה האוספים ברוסיה בפני חוקרים מבחוץ, והמפרסמים היו חוקרים שהיו להם קשרים טובים ברוסיה, או שהצליחו להוציא משם תצלומים בעוד מועד.²⁴

ואלה הם הפרסומים החשובים:

א – הכרך השני של יעקב מאן, "מקורות" (שכותרת המשנה שלו *Karaitica*), על גיוונו הנרחב, מצד הזמנים והמקומות שהוא כולל. עם פרסומם של מקורות חשובים בערבית-יהודית (כגון קטעי פירושים ואיגרות מפרי עטם של מחברים קדומים, כגון דניאל אלקומסי) הקדיש מאן את רוב הכרך לתעודות קראיות עבריות מתורכיה וממזרח אירופה מן המאות ה"ט"ו עד ה"ח".

21 מלבד חיבוריו של יעקב מאן הנוכחים להלן, הוא תרם עוד מחקר סולל דרך בתחום הגניזה, גם ביחס לקראים, הלא הוא ספרו תולדות.

22 ראו גויטיין, ה, מפתח, ערך Karaites(s), Karaism; חשובה ומעניינת ביותר היא הסקירה הכוללת של גויטיין על הקראים, שם, ה, עמ' 358-379.

23 על קראי ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הקדומה ראו: גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 627-660; על אבלי ציון: שם, עמ' 505-508; ב, עמ' 511-564 (עם תיעוד עשיר); הנ"ל, ישמעאל, במקומות שונים, בעיקר א': מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם בימי הביניים המוקדמים, עמ' 257-267.

24 בעקבות התפרקות ברית המועצות בשנת 1991 שוב עמדו חומרים חשובים אלה לרשות החוקרים, בעיקר בזכות מפעלים מקיפים של מזעור כתבי היד וקטלוגם במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים והמפעל לחקר התרבות הערבית-היהודית וספרותה במכון בן-צבי.

ב – ליאון נמוי ההדיר את ספר המצוות הגדול של קרקסאני, אלאנאר, על פרקי המבוא ההיסטוריים-המתודולוגיים שלו (כרכים 1-2). חיבור זה, הכתוב ערבית-יהודית (והושלם בשנת 25937), והוא חשוב ביותר להכרת התרבות היהודית במזרח בימי הביניים מעבר לתחום הקראי, נשאר במידה רבה חתום בפני רוב החוקרים. י"א וידה במחקריו המקיפים עליו,²⁶ שכללו תרגומים מלאים או מקוצרים לצרפתית של פרקים רבים מתוך החלקים ההיסטוריים-המתודולוגיים, סייע רק במידה מועטה להרחיב את מעגל המכירים את החיבור החשוב הזה והנוקקים לו.²⁷

ג – פרסום חשוב נוסף של נמוי הוא האנתולוגיה, שקנתה לה מהלכים נרחבים למדי; נמוי הביא בה מבחר מקורות מתורגמים לאנגלית מתוך חיבורים קראיים עיקריים ופרקי פיוט ותפילה. עד היום זהו הלקט הטוב ביותר לשימושם של אלו שאינם מומחים בתחום.²⁸

ד – חיבור אחר שחשיבותו מן המעלה הראשונה הוא המילון הערבי ללשון המקראית, ראשון מסוגו בתולדות התרבות היהודית, מאת דויד בן אברהם אלפאסי, שנתחבר בירושלים במחצית השנייה של המאה העשירית ופורסם בידי סקוז (שפירסם מתוך אוסף פירקוביץ' גם חלק מפירושו לתורה של עלי בן סלימאן, קראי ירושלמי בן המאה הי"א). המילון חשוב מאין כמוהו לתולדות מדע הלשון העברית בימי הביניים.²⁹ עדיין יש בו היבטים מעניינים רבים שלא נחקרו אלא במידה מעטה.

ה – מאפיין של השלב הזה בחקר הקראות הוא שפירושי מקרא בערבית-יהודית היו מתפרסמים מדי פעם, אחת לעשור בקירוב;³⁰ פרסומים אלה יצרו רושם שהתחום עדיין פעיל. בין הפרסומים הללו חשוב במיוחד פירושו של דניאל אלקומסי לתרייעשר, שיצא לאור מעזבונו של י"ד מרקון.³¹ זהו מקור חשוב ביותר לתולדות פרשנות המקרא הקדומה; אמנם היו מי שהטילו ספק בשיוכו לאלקומסי. גם חיבור זה ומחברו שימשו במידת מה חומר למחקרים נוספים, אבל גם עליו ניתן לומר דרך כלל שלמרות חשיבותו הרבה לא

25 זהו התאריך המקובל על רוב החוקרים. ברוננו קייזה הציע תאריך מוקדם יותר, 927 – ראו: קייזה לוקווד, עמ' 17-23; קייזה, עמ' 58.

26 וידה, קרקסאני.

27 החלק הראשון של הספר, הכולל את תולדות הכיתות והתנועות הדתיות בישראל, תורגם לאנגלית בידי נמוי (כיתות). תרגום חדש יותר פורסם בתוך קייזה-לוקווד; תרגום זה מלווה במחקר מאת ברוננו קייזה, ותרגום אנגלי של מחקר על קרקסאני שא"א הרכבי פירסם ברוסית. ברוננו קייזה שוקד עכשיו על חיבור עיקרי אחר של קרקסאני, "פתאב אלריאץ' ואלחדאיך" (ספר הכרים והגנים), שהוא פירוש נרחב על הפרשיות הסיפוריות בתורה.

28 נמוי, אנתולוגיה.

29 סקוז. החיבור שימש אבן בניין במחקרו של ממן, השוואה.

30 למשל: מרוויק; בירנבאום. כמה מפרסומים אלה הם עבודות דוקטור, שכללו בדרך כלל רק את המקור הערבי עם מבוא והערות, אולם בלי תרגום לעברית או לאנגלית; לפיכך יכלו לשמש רק חוקרים מעטים.

31 מרקון. על פי מה שמספר שם בהקדמה א"א אורבך, שהביא את הספר לדפוס, התכוון מרקון לפרסמו עוד לפני מלחמת העולם השנייה. מצד זה ומצד חשיבותו כשלעצמו, הפרסום שייך בלי ספק ל"עידן פרסום הטקסטים הגדולים" בתולדות חקר הקראות (למרות ממדיו הצנועים).

זכה דניאל אלקומסי לתשומת לב מספקת,³² אף על פי שחוקרים רבים נזקקו לו במחקריהם לאורך כל המאה העשרים, ועדיין הוא ממתין למחקר מונוגרפי.

תור המונוגרפיות

המעבר מן המחצית הראשונה של המאה העשרים אל מחציתה השנייה מתאפיין בנסיונות ראשונים לסכם באופן מקיף את הקראות בכללותה או בחטיבות נושאיות שלה, על יסוד המקורות והמחקרים שהתפרסמו במשך למעלה ממאה שנים. אפשר אפוא לאפיין את המחצית השנייה של המאה העשרים כתור המונוגרפיות. ניסיון ראשון מסוג זה לא נעשה בספר, אלא בפרק מספרו המונומנטלי של ס' בארון.³³ בפרק זה סיכם בארון במשיחות מכחול רחבות ועם תיעוד מקיף ומפורט את כל השגי המחקר בתולדות הקראים עד זמנו, בעיקר בארצות האסלאם (ובמידה מעטה גם בביזנטיון), בימי הביניים, בעיקר ימי הביניים המוקדמים והעיליים. בארון ראה בפרק זה המשך לדיונו בפרק הקודם על המשיחות והכיתותיות, על יסוד ההנחה שהקראות מהווה כמין שיא לתהליכים או לדחפים אלה בימי הביניים בארצות המזרח. לזה אפשר להוסיף את ההנחה שאם רואים בקראות כת (וראו עוד להלן בחתימת המאמר), הריהי התופעה הכיתתית הממושכת והיציבה ביותר בתולדות ישראל בימי הביניים ובעת החדשה. מקום מרכזי בסיכומו של בארון תופס ענף. המעבר מענף אל הקראות נתפס אצלו כהמשך ישיר והתרחשותו מתוארת בצורה אופיינית לבארון בשני מסלולים מקבילים: האחד, מאבקים על ההנהגה הקהילתית (במקרה הנידון בבבל ובירושלים), והשני התפתחות הטקסטים הספרותיים.³⁴

מחקר מונוגרפי מקיף ראשון על קהילה קראית אחת ספרו של צבי אנקורי על הקראים בביזנטיון.³⁵ אולם המחבר חרג הרבה מהגבול שהתווה לו וניצל את ההזדמנות לדיונים חשובים בראשיתה של הקראות ובתולדותיה, קודם לייסוד קהילה קראית בביזנטיון. אנקורי ביקש לשחרר את חקר ראשית הקראות ורקעה הכיתתית בימי הביניים המוקדמים מן ההתרכזות היתרה בהבט הספרותי, ולבחון את תולדות הכיתות היהודיות בימי הביניים המוקדמים בהקשר החברתי וכתגובות של החברה היהודית (בין השאר בהתחזקות מגמות פרישות ובהופעת תנועות משיחיות) על השינויים המדיניים הגדולים שאירעו במזרח הקרוב באותה עת, בעיקר הופעת האסלאם והקמת האימפריה המוסלמית בסוף המאה השביעית. תולדות העימות בין הקראים לרביניים בביזנטיון נבחנו לאורך

32 יוצא מכלל זה הוא נפתלי וידר (ראו להלן).

33 בארון, אנגלית: פרק XXVI, עמ' 207-285, 389-416; עברית: פרק כו, עמ' 163-218, 310-336. אמנם קודם לכן פירסם רפאל מאהלער מונגרפיה ביידיש (1947) ובעברית (1949), אלא שמחמת אופיה האינדולוגי "המרקסיסטי" לא זכתה ככל הנראה להשאר רושם על חקר הקראות.

34 הערה 30 בפרק היא מעין סקירה קצרה של תולדות מחקר הקראים עד בארון. בתיאורו של בארון אין מקום לשבר הרעיוני שחל לדעתו באמצע המאה התשיעית (בךשמאי, הפלומוס), ושנציגו המובהק הוא דניאל אלקומסי. אם מקבלים את מסקנותי שם יש להבחין היטב בין השלב הענני לבין השלב הקראי. המפגש ביניהם, שהביא להסכמה חלקית, לא אירע לפני המאה העשירית (ראו בךשמאי, ענניים).

35 אנקורי.

הספר על רקע תולדות הכיתות בישראל בתקופות קודמות. הספר מלווה גם בביבליוגרפיה מרשימה.

פריצת דרך מקורית היתה המונוגרפיה שפירסם שלוש שנים לאחר מכן נפתלי וידר על מגילות מדבר יהודה והקראים.³⁶ וידר פירסם ספר זה אחרי מִסְפָּר מאמרים שקדמו לו, והיה בהם כדי לבשר שיש למחבר ספר במעיו; יש לזכור שהתגלית המרעישה של מגילות מדבר יהודה היתה חדשה למדי באותם הימים. וידר ביסס את מחקריו על מה שנתפרסם עד לאותה שעה מן המגילות ועל שפע רב של מקורות קראיים בדפוס ובכתב יד, למעשה כל מה שהיה בהישג ידו בספריות המערב, ובעיקר באוספים היפים של המוזיאון הבריטי ואוניברסיטת אוקספורד. התיזה העיקרית שהציע וידר היתה שיש הקבלות חשובות בין המגילות לבין הספרות הקראית הקדומה, בעיקר זו של המאות ה־ט' עד ה־יא, הקבלות במונחים, במושגים ובדימויים. לשיטתו, אף שאי אפשר להוכיח קשר היסטורי ישיר בין שתי הקבוצות הרעיוניות, קיים אולי קשר של שאילה ששאלו הקראים מספרות המגילות שחלקים ממנה הגיעו אולי לידיהם בימי הביניים המוקדמים. משעה שפירסם וידר את שיטתו בעניין זה לפני ארבעים שנה לא ראה עצמו שום חוקר של הקראות הקדומה פטור מליתן דעתו עליה, אחד המרבה (כגון אנדרה פול מצרפת, או יורם ארדר מאוניברסיטת תל-אביב)³⁷ ואחד הממעית.

ספר שיש בו גם פרסום מקור וגם משום מונוגרפיה הוא ספרו של וידה הכולל מהדורה של המקור הערבי של חיבורו הפילוסופי של יוסף אלבציר שנתחבר בירושלים בראשית המאה ה־יא, שהוא אבן פינה בהגות הקראית של ימי הביניים העיליים, עם תרגום צרפתי מוער בהרחבה, שיש בו מטעמה של מונוגרפיה מקיפה.³⁸

מחקר שאינו מונוגרפיה על הקראים דווקא, אלא על תולדות הספרות היהודית בארצות של דוברי ערבית בימי הביניים המוקדמים בכלל הוא ספרה של רינה דרוורי. לדעתה מילאו הקראים תפקיד חשוב בגיבוש המגעים בין הספרות היהודית לספרות הערבית.³⁹

36 וידר.

37 ראו: פול; ארדר.

38 וידה, מחתני. אני מבקש להעיר כאן על שני דברים: א – המקור הערבי אינו שלם לגמרי, משום שעד יומו האחרון לא הצליח וידה במאמציו לחלץ מאוסף פירקוביץ' (ראו לעיל) תצלומים של כתבי היד של החיבור והקטעים ממנו שיש ברשותם; להשלמות ראו בן-שמאי, פרקים. הנתונים המובאים שם על כתבי היד הנוספים, עם אפשרות הגישה אליהם כיום, מהווים בסיס נוח למהדורה מתוקנת ושלימה של חיבור חשוב זה. ב – התרגום מורכב ברובו ממאמרים שפורסמו במשך עשרות שנים, והם שונים זה מזה במידת פירוטם וההרחבות שיש בהם ברקע ובחומרים מקבילים. גם וידה, קהלת, יכול להיחשב חיבור מונוגרפי; כדרכו מנתח המחבר את ההיבטים הרעיוניים והאמנוניים של שני הפירושים של מגילת קהלת שהוא דן בהם, פירושיהם של סלמון בן ירוחים ויפת בן עלי. היבטים אמנוניים ותאולוגיים של פרשנות המקרא של שני מחברים בולטים מבין הקראים הקדומים הם המוקד של בן-שמאי, שיטות.

39 ראו דרוורי, בעיקר פרקים ד-ה (עמ' 81-155) ונספח 3 (עמ' 195-202).

אזכיר לפני סיום את כל מה שלא עסקתי בו: את תולדות הקראים במזרח אירופה, ובתחום זה נעשו דברים חשובים גם במאה העשרים: ⁴⁰ מחקרים בלשונות הקראים וחיבוריהם הבלשניים; ⁴¹ מחקרים בפרשנות המקרא; ⁴² את המחקרים המגמתיים של מלומדים קראים, ⁴³ שיש בהם עניין מכל מקום, ועוד הרבה כיוצא בזה. מצד אחר מבקש אני להפנות שוב את תשומת הלב למה שנאמר קודם, שפרסומי הטקסטים במחצית הראשונה של המאה ניוונו כולם מאוספי רוסייה, ושמעייין זה נסתם לאחר מכן. העומק והרוחב של המחקרים שפורסמו לאחר מכן, למרות סתימת המעיין, מרשימים ביותר. סופה של המאה העשרים עומד בלי ספק בסימן פתיחתם מחדש של אוספי פירקוביץ', ובכללם ארכיונו האישי. יש לקוות לתנופה מחודשת במחקר, אל עבר חשיפתם, זיהויים ⁴⁴ ופרסומם של המקורות החשובים הטמונים בהם, שיהוו תשתית מחקרים מונוגרפיים נוספים. שרידים חומריים של הנוכחות הקראית במזרח אירופה ובקרים נחשפו אף הם מחדש למחקר ארכאולוגי והיסטורי. ⁴⁵

חתימה

בסיכום דבריי מבקש אני להדגיש שלושה עניינים:

א – בדרך כלל נידונה הקראות במחקר בזמן החדש ככת יהודית. למונח "כת" יש משמעות מוגדרת למדי מבחינה חברתית וסוציולוגית, ואינני בטוח שמבחינה זו מוצדק

- 40 כגון חיבורו של מילר. הרבה קודם לכן, באמצע המאה העשרים, תרם המלומד הקראי הפולני Ananias Zajackowski תרומה חשובה לחקר הקראים במזרח אירופה, אמנם בעיקר בפולנית.
- 41 כגון ממן, טוביה. ממן פירסם גם מחקרים על אבו אלפרג' הארון, המדקדק הירושלמי מהמחצית הראשונה של המאה הי"א, האחרון שבהם ממן, מסורות; ראו גם ממן, קראים ומשנה. לראשיתה של האסכולה הדקדוקית הקראית בירושלים ולקשריה עם פרשנות המקרא חשובים חיבוריו של כאן, דקדוק; כאן, מקורות. מחקרו של אלדר (שהוא גולת הכותרת לשרות פרסומו על החיבור "הוריית הקורא") חשוב הן לעניין אבו אלפרג' הארון והן לתולדות תרומתם של הקראים לתורת הקריאה במקרא. חיבור לשוני מעניין הוא מאור עין, שנתחבר בידי קראי ביזנטי במאה הי"ב, ופורסם בידי זיסלין, עם תרגום רוסי ופירוש באותה הלשון. חלק ניכר ממחקרים אלה, ובכללם עבודת הדוקטור של תירוש-בקר כבר נסמכים על כתבי יד רבים מאוספי פירקוביץ, הודות לחידוש הגישה אליהם; וראו תירוש-בקר, א, עמ' 1-2, 5-7, סקירה על מחקר לשון הקראים בימינו.
- 42 לאחרונה המונוגרפיה של מאירה פוליאק על המסורת הקראית של תרגום התורה לערבית – ראו פוליאק.
- 43 כגון שישמאן.
- 44 ראו לעיל, הערה 26.
- 45 משלחת מחקר מטעם מכון בן-צבי סקרה בשנת 1997 את בית הקברות הקראי רחב הידיים בצ'ופוט קלעה שבקרים. בית קברות זה, ובעיקר הממצאים האפיגרפיים שבו, הלא הן אלפי המצבות והכתובות שיש בו, היה בימי פירקוביץ' מוקד לפולמוסים סוערים. דן שפירא ערך דו"ח מקיף שכתבו חברי המשלחת על עבודתה; הדו"ח כולל גם הערכה מחדש של הממצאים הללו על יסוד עדויות אפיגרפיות ודוקומנטריות חדשות. הדו"ח נמצא עכשיו בהכנה לדפוס בהוצאת מכון בן-צבי. הארכאולוג אלכסנדר גֶרְצֶן (Alexander Gertzen) איש קרים, עשה עבודות שדה חשובות בשרידי היישובים הקראיים בקרים.

סיווגם של הקראים ככת.⁴⁶ מבלי לנסות להכריע כאן בחיפזון בשאלה חשובה ומעניינת זו אני מציע להשתמש בינתיים בעברית במונח "תנועה" (באנגלית movement), או "עדה", עד שתיחקר שאלה זו על היבטיה השייכים לעניין.

ב – בפיתול אירוני כלשהו של תולדות המחקר חוזר עכשיו הנושא הקראי אל שלב ההתחלה של כינוס הקורפוס של הטקסטים האמורים ליצור את הבסיס להמשך המחקר. ואולם מלאכה זו צריכה להיעשות בהתחשבות עם כל מה שנעשה כבר, כפי שתואר לעיל בקווים כלליים; יש לעשות את המלאכה אפוא בשני מסלולים מקבילים. זוהי משימה מאתגרת, שלשם ביצועה דרושים חוקרים מוכשרים רבים עם כישורים פילולוגיים טובים (בהתחשב בגיוון הלשוני של המקורות הקראיים) ויכולת ניתוחית.

ג – יש לחקור את הקראים והקראות בהקשרים רחבים, כגון פרשנות מקרא, בלשנות עברית, הגות דתית יהודית, ובעיקר בהקשר של תרבותן ותולדותיהן של קהילות ישראל במזרח, כאמור לעיל. ההשפעה של פתיחת אוצרות תרבות ישראל ברוסיה על מדעי היהדות בכללותם היתה כמעט מהפכנית, ובמיוחד על חקר ימי הביניים, וביתר שאת בהקשר של קהילות ישראל במזרח. זהו תחום שיש לצפות בו ליצירתיות רבה בעשורים הבאים, וראוי לקראים ולקראות שיהיו חלק מגופו של מהלך זה.

46 הדבר נכון במיוחד בישראל שבה חיים כיום רוב הקראים "המסורתיים", הרואים עצמם כיהודים לכל דבר. הפסיקה הרבנית הקיימת מזה כמה מאות שנים, שעל פיה נישואים בין קראים לרבניים הם למעשה בלתי אפשריים, ועל פיה נהגו בארץ ישראל במשך דורות, שונתה לאחרונה. המצב חוזר כיום למה שהיה בימי הביניים, כלומר שנישואים כאלה אפשריים (מבחינת ההלכה הרבנית) בתנאים מסוימים. אני משתמש כאן בתואר "מסורתיים" כדי להבדילם מקבוצות קראיות במזרח אירופה (ברית המועצות לשעבר ומדינות בגוש המזרחי). קבוצות אלה מעניינות מאוד מבחינה היסטורית וסוציולוגית וראויות למחקר יסודי.

קיצורים ביבליוגרפיים

אלדן אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד.	אלדר
Zvi Ankori, <i>Karaites in Byzantium: the Formative Years 970-1100</i> , New York 1959	אנקורי
יורם ארדר, "אימתי החל המיפגש של הקראות עם ספרות אפוקריפית הקרובה לספרות המגילות הגנוזות?", קתדרה 42 (תשמ"ז), עמ' 54-68.	ארדר
Salo Baron, <i>Social and Religious History of the Jews</i> , V, Philadelphia 1957 ² ; בתרגום עברי: שלום בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, ו, רמתגן תשל"ג	בארון
P. Birnbaum, <i>The Arabic Commentary of Yefet ben Ali the Karaite on the Book of Hosea</i> , Philadelphia 1942	בירנבאום
יהושע בלאו, "על האידיאל הלשוני של יהודי תימן בכתיבתם הערבית במאות האחרונות", ארחות תימן, בעריכת ש' גמליאל ואחרים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 23-25.	בלאו

- Hagai Ben-Shammai, "Between Ananites and Karaites: Observations on Early Medieval Jewish Sectarianism", *Studies in Muslim-Jewish Relations* 1 (1993), pp. 19-29
- , "The Karaite Controversy: Scripture and Tradition in Early Karaism". B. Lewis & F. Niewoehner (eds.), *Religionsgespräche im Mittelalter (Wolfenbütteler Mittelalter-Studien, Bd. 4)*, Wiesbaden 1992, pp. 11-26
- הגי בן־שמאי, "פרקים אבודים מכתאב אלמחתי ליוסף אלבציר (מהדורה זמנית על פי כתבי היד באוסף פירקוביץ)", כתבי היד בערבית־יהודית באוסף פירקוביץ: חיבורי יוסף אלבציר, בעריכת דויד סקליר (עם חגי בן־שמאי), ירושלים תשנ"ז, עמ' 113-126.
- , שיטות המחשבה הדתית של אבו יוסף יעקוב אלקרקסאני ויפת בן עלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח (1977).
- מנחם בן־ששון, "לשאלת מקור האוסף השני של פירקוביץ: הערות על מקורות היסטוריים והלכתיים", מדעי היהדות (תשנ"א), עמ' 47-67.
- J.J.L. Bargés, *Rabbi Yapheth Ben Heli Bassorensis Karaitae in Liberorum Psalmorum Commentarii Arabici*, Paris 1846
- , *Rabbi Yapheth Abou Aly in Canticum Canticarum Commentarium Arabicum*, Paris 1884
- S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 1-6, University of California 1967-1993
- גויטיין
- משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א-ג, תל־אביב תשמ"ג
- גיל, ישמעאל דרורי
- , במלכות ישמעאל, א-ד, תל־אביב 1997.
- רינה דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל־אביב 1988
- הרכבי
- א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ח/א: השריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני מקרא: לענן הנשיא, בנימין נהאונדי ודניאל אלקומסי, פטרבורג תרס"ג.
- יודה, מחתי
- Al-Kitāb al-Muhtawī par Yūsuf al-Baṣīr*, texte, traduction et commentaire par Georges Vajda, ed. D. Blumenthal, Paris 1985
- יודה, קהלת יודה, קרקסאני
- , *Deux commentaires Karaites sur l'Éclésiaste*, Leiden 1971.
- , *Études sur Qirqisānī*, *Revue des Études Juives* 106 (1941-5), pp. 87-123; 107 (1946-7), pp. 52-98; 108 (1948), pp. 63-91; 120 (1961), pp. 211-257; 122 (1963), pp. 7-74
- וידר זיסלין
- Naphtali Wieder, *The Judean Scrolls and Karaism*, London 1962.
- Me'or 'ayin ("Светоч глаза") Караимская грамматика древнееврейского языка*, Факсимиле, Издание текста, перевод с древнееврейского языка, исследование и комментарий М. Н. Зислина, Москва 1990
- כאן, דקדוק
- Geoffrey Khan, *The Early Karaite Tradition in Hebrew Grammatical Thought : including a critical edition, translation and analysis of the Diqduq of Abu Yaqub Yusuf ibn Nuh on the Hagiographa*, Leiden 2000
- , *Early Karaite Grammatical Texts*, Atlanta 2000
- כאן, מקורות לסקר
- Daniel Lasker, "Islamic Influences on the Karaite Origins", *Studies in Islamic and Judaic Traditions*, eds. M. Brinner & S.D. Ricks, Atlanta 1989, pp. 23-47
- ש פינסקר, ליקוטי קדמוניות, א-ב, ווען תר"ך.
- Jacob Mann, *Texts and Studies*, I-II, Cincinnati 1932-1935.
- , *History of the Jews in Egypt and Palestine under the Fatimids*, Oxford 1922 (repr. 1969; New York 1970).
- מאן, קדמוניות מאן, תולדות

- P. Miller, *Karaite Separatism in nineteenth-century Russia: Joseph Solomon Lutzki's Epistle of Israel's Deliverance*, Cincinnati 1993. מילר
- אהרון ממן, השוואת אוצרי המלים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד ממן, השוואה
- אבן ברון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה. ממן, טוביה
- , העברית של טוביה בן משה הקראי – הפועל: תצורה, שימוש ומילון, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט. ממן, מסורות
- , "תיאורית העמל' במחשבה הדקדוקית של אבו אלפרג' הארון", מסורות ט-יא (תשנ"ז), עמ' 263-274.
- A. Maman, "Karaites and Mishnaic Hebrew; Quotations and Usage", *Scripta Hierosolymitana* 37 (1998), pp. 264-283. ממן, קראים ומשנה
- D.S. Margoliouth (ed.), *A Commentary on the Book of Daniel by Yepheth ibn 'Ali the Karaite* (with an abridged English translation), Oxford 1889. מרגליות
- L.E. Marwick, *The Arabic Commentary of Salmon ben Yeruham the Karaite on the Book of Psalms, chapters 42-72*, Philadelphia 1956. מרוויק
- דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר: פירוש לתרי עשר, יוצא לאור ע"י יצחק דב מרקון, ירושלים תשי"ח. מרקון
- Leon Nemoy, *Karaite Anthology*, New Haven 1952. נמוי, אנתולוגיה
- , "al-Qirqisānī's Account of the Jewish Sects and Christianity", *Hebrew Union College* 7 (1930), pp. 317-397. נמוי, כיתות
- , (ed.), *Ya'qūb al-Qirqisānī, Kitāb al-Anwār wal-Marāqib: Code of Karaite Law*, 1-5, New York 1939-1945. נמוי, קרקסאני
- Solomon L. Skoss (ed.), *David ben Abraham al-Fāsī, The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitāb jāmi' al-alfāz*, 1-2, New Haven 1936-45. סקוז
- S. Poznański, *The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon*, London 1908 (reprinted in: P. Birnbaum [ed.], *Karaite Studies*, New York 1971, pp. 129-223). פוזנסקי, יריבים
- André Paul, *Ecrits de Qumran et sectes juives aux premiers siècles de l'Islam*, Paris 1969. פול
- Meira Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation*, Leiden 1997. פוליאק
- B. Chiesa, "A Note on Early Karaite Historiography", *Essays in Jewish Historiography (History and Theory: Studies in the Philosophy of History, Beiheft 27)*, ed. Ada Rapoport, Wesleyan University 1988, pp. 56-65. קייזה
- B. Chiesa & W. Lockwood, *Ya'qūb al-Qirqisānī on Jewish Sects and Christianity*, Frankfurt am Main 1984. קייזה-לוקווד
- S.C. Reif, *A Jewish Archive: The History of Cambridge University's Genizah Collection*, London 2000. רייף
- Simon Szyszman, *Le Karaïsme*, Lausanne 1980. שישמן
- S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries*, II: Fragments of the Book of the Commandments by Anan, Cambridge 1910. שכטר
- Dan Shapira, "The Turkic Languages and Literatures of the Eastern European Karaites", M. Polliack (ed.), *A Guide to Karaite Studies: An Introduction to the Literary Sources of Medieval and Modern Karaite Judaism*, (forthcoming) שפירא
- עפרה תירוש-בקר, לשון חכמים הנמסרת בספרות הקראים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס (1999). תירוש-בקר